

Moderna hrvatska enciklopedika između struke, društva i države¹

Stoljećima izložene osvajanjima, okupljene tek početkom XIX. stoljeća pod jednom, ali ne i jedinstvenom habsburškom vladavinom, Hrvatska i Slavonija te Dalmacija i Istra umnogome su zaostajale u razvojnim tijekovima u sklopu kojih su na zapadu i sjeveru Europe višesveščane opće enciklopedije tiskane već u XVIII. stoljeću. Ipak, usprkos više ili manje izražavanim hegemonijskim nastojanjima Beča i Pešte, poglavito od 1830-ih legalističko ustrajanje na stoljetnom državnom kontinuitetu prožimalo se sa širom kulturno-političkom djelatnošću, koja se stoga u nacionalno-integracijskom smislu sve do kraja I. svjetskoga rata nadovezivala na stvarni, iako ne uvijek neprijeporni subjektivitet Kraljevina Hrvatske i Slavonije odnosno na onaj pretežno simbolički Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Oko takve hrvatske jezgre iskušavale su se i mogućnosti još širega, »ilirskoga«, poslije i »jugoslavenškoga« povezivanja, kao i pridobivanja bosanskih muslimana.

Uz novine i časopise financirane razmjerno malobrojnim, ali ustaljenim pretplatničkim krugovima, što su – uz mecenatstvo – bili glavni izvori novih građanskih udruga poput Matice hrvatske i Društva sv. Jeronima, osobito nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. jačale su i državne ustanove poput Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, zagrebačkoga sveučilišta te gimnazija, koje su u pogledu znanstvene produktivnosti tada imale znatno veće značenje nego danas.

U sklopu tako osnaženoga zanimanja za identitetski razumijevanu prošlost, već 1850-ih i 1860-ih svaki za sebe povjesničari Šime Ljubić i Ivan Kukuljević Sakcinski objavljuju autorske biografske kompendije ograničena opsega: »znameniti ljudi Dalmacije«, »umjetnici jugoslavenski«, »glasoviti Hrvati prošlih vjekova«.

Potaknute sličnim pothvatima austrijskih Nijemaca i Mađara, a i Poljaka te Čeha, javljaju se i zamisli o višesveščanoj općoj enciklopediji na hrvatskom jeziku. Prvo takvo izdanje odvažili su se pokrenuti gimnazijski profesori Ivan Zoch i Josip

¹ Integralni tekst uvodnoga izlaganja s međunarodnoga znanstvenoga skupa *Enciklopedika 2020 – dosezi i izazovi*, održanoga 15–16. listopada 2020. u Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža.

Mencin, objavivši u Osijeku od 1886. do 1890. više sveščića odnosno dva odeblija sveška do slova G. Unatoč entuzijizmu, a vjerojatno i zbog političkih zaprjeka okupili su uzak krug suradnika, gotovo nijednoga s navedenih središnjih znanstvenih ustanova, pa su nerijetko morali preuzimati već objavljene tekstove Bogoslava Šuleka, Vjekoslava Klaića, Franje Ksavera Kuhača i drugih zaslužnika. Osim angažmanom nekoliko geografski udaljenih, a zvučnih imena poput Spiridiona Brusine, Radoslava Lopašića, Petra Lorinija i Petra Kuničića, ta je enciklopedija svoj nacionalni integralizam iskazala i eksplicitno ustrajući na cjelovitosti Trojedne Kraljevine.

Povoljniju je sudbinu, no samo kraće vrijeme jer je nakon 1918. gotovo potpuno zaboravljen, imao na svoj način prvi hrvatski nacionalni enciklopedijski zbornik, objavljen na mađarskom i njemačkom jeziku 1901. odnosno 1902. u slavnom nizu *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, kojega je još 1880-ih pokrenuo habsburški prijestolonasljednik Rudolf. Sukladno teritorijalnoj razdiobi Monarhije, zbornik je imao naslov »Hrvatska i Slavonija«, no za razliku od ostalih šest svezaka o Translajtaniji one nisu bile svrstane pod Ugarsku, nego pod Zemlje Krune Sv. Stjepana, odnosno kao ravnopravna posestrima Ugarske, što je bilo osnaženo i bogatim izborom ilustracija eminentnih hrvatskih slikara. Pod uredništvom Ise Kršnjavoga, tada već bivšega odjelnoga predstojnika, pojedine su sastavnice obradili stručnjaci poput Ćire Truhelke, Ivana Bojničića, Nikole Andrića i Emilija Laszowskoga. Uz uvodno također istaknutu povezanost s Dalmacijom, povijesni je pregled uključivao srednjovjekovnu hrvatsku državu na njezinu tlu te slobodni izbor Habsburgovaca 1527. Odvojeno su iz pera Antona Hadžića bile obrađene crkvena autonomija i književnost hrvatsko-slavonskih Srba, a za pregled hrvatske književnosti upozoreno je da čini cjelinu s pregledima iz ranije objavljenih svezaka o Istri odnosno austrijskom primorju te Dalmaciji, u kojima su među ostalim surađivali narodnjački učenjaci Vjekoslav Spinčić, Frane Bulić i Marcel Kušar. Štoviše, povijest srednjovjekovne hrvatske države bila je iz pera Josipa Jelčića nešto skromnije obrađena i u dotičnom svesku posvećenom Dalmaciji.

Od 1895. do 1916. tiskani su u Zagrebu i sveščići *Pedagogijske enciklopedije*, u nakladi Hrvatskoga pedagoško-književnoga zbora, pod uredništvom Stjepana Basaričeka, Tomislava Ivkanca, Ljudevita Modeca i drugih. Zahvaljujući impresivnu krugu suradnika, osim uže struke, široko su u njoj bile zahvaćene ne samo bliske društveno-humanističke teme, nego i prirodne znanosti, no zbog ratnih neprilika, a i pobolijevanja urednika prekinuta je na slovu P.

Previranja s obzirom na međuodnos odgoja, vjere i znanosti potakla su uoči I. svjetskoga rata i neostvarene planove za izdavanje opće enciklopedije u nakladi Hrvatskoga Leonova društva za njegovanje kršćanske filozofije i znanosti odnosno u širem okviru Hrvatskoga katoličkoga pokreta.

Otrpilike u isto vrijeme, zahvaljujući i donaciji generala Marka Crljena, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti započela je rad na *Enciklopedijskom jugo-*

slavenskom rječniku, zapravo enciklopediji južnih Slavena, u suradnji s analognim slovenskim, srbijanskim i bugarskim ustanovama. Onemogućen II. balkanskim ratom, a potom i svjetskim, pothvat se 1915. sveo na prikupljanje građe za *Hrvatski biografički rječnik*.

Naime, još od 1898. do 1900. novinar i publicist Milan Grlović za privatnoga je zagrebačkoga nakladnika sastavio impresivan *Album zaslužnih Hrvata XIX. stoljeća*, sa svega 150 biografija, katkad slobodnije pisanih, ali s područja cijele Trojednice, obilatih podacima i politički uravnoteženih, za što dobar primjer pruža usporedba članaka o Josipu Jurju Strossmayeru i Anti Starčeviću, a i obradba Eugena Kvaternika, pobunjenika protiv tadašnjega vladara Franje Josipa.

Neovisno o Grloviću, biografsku građu skupljao je i bibliotekar Velimir Deželić Stariji, najpotpunije ju objavivši 1925. u reprezentativnom zagrebačkom izdanju *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti*, tiskanom u povodu tisućite obljetnice hrvatskoga kraljevstva pod uredništvom Laszowskoga, uključujući i građu za spomenuti Akademijin »biografički rječnik«. Uvodni povijesni pregled iz pera Rudolfa Horvata bio je kritičan prema načinu na koji je utemeljena Kraljevina SHS, ali optimističan s obzirom na tadašnje Radićevo priznanje dinastije Karađorđevića. Znatan je uvodni prostor posvećen Istri te Bosni i Hercegovini, uz uvrštenje više tamošnjih muslimana. Autor tih priloga, Safvet-beg Bašagić, objavio je 1931. u Zagrebu, u nakladi Matice hrvatske, i vlastiti biografski leksikon *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*.

Od 1925. do 1929. u Zagrebu su tiskani sveščići odnosno četiri odeblja sveska *Narodne enciklopedije srpsko-hrvatsko-slovenačke*, u latiničko-ijekavskoj i ćirilčno-ekavskoj inačici, pod uredništvom srbijanskoga povjesničara Stanoja Stanojevića. Riječ je o također privatnom izdanju mladoga Bibliografskoga zavoda, dioničkoga društva s navodno čak 10 000 pretplatnika. Pod pritiskom rokova zacijelo se i odviše težilo nominalnom završetku, pa su mnoge teme ostavljene za nikad objavljeni dodatak. Unutar zadane koncepcije o jedinstvenom troplemenom narodu hrvatska je građa u nekim člancima obrađena začudnom iscrpnošću, a i neutralnošću spram, primjerice, austrougarskih generala što su se borili protiv Srbije i Crne Gore, no nemali je dio obilježen tadašnjim jugoslavenskim integralizmom Viktora Novaka, Milana Preloga i Antuna Barca, pri čem su ključne, a prijeporne teme poput jezika i književnosti, državnoga ustroja i teritorijalnoga razgraničenja češće povjeravane srpskim autorima, nerijetko bez ikakve naznake da slovenska i hrvatska sastavnica imaju vlastite razvojne tijekove, ili, primjerice, još uvijek odvojene kaznenopravne sustave. Onkraj namjere i nepažnje urednika, ukupni nesrazmjer u nacionalnim dionicama te gotovo pa izostanak obradbe Katoličke crkve donekle je vjerojatno bio i posljedicom suradničkoga bojkota, iako su u prvo vrijeme za enciklopediju pisali i profesori bliski federalističkoj Hrvatskoj zajednici, napose Ladislav Polić i Franjo Fancev.

Kako bilo, kad se popuštanjem diktature u polovici 1930-ih pojave i prvi jednosveščani opći leksikoni, oni će također biti privatna izdanja, ali Minervin leksikon u Zagrebu itekako kvalificirana skupina oko sveučilišnoga profesora Gustava Šamšalovića napraviti će potpuno odvojeno od beogradskoga *Sveznanja* Petra Petrovića.

Potkraj 1930-ih rad na novoj višesveščanoj općoj *Hrvatskoj enciklopediji* pokrenuo je gimnazijski profesor i katolički intelektualac Mate Ujević. Razvivši promotivnu djelatnost bez premca, u pothvat isprva kreće s Tipografijom Dragutina Schulhofa, potporu mu ubrzo daje Banovina Hrvatska, a potom i Nezavisna Država Hrvatska, kad je enciklopediju preuzeo novoosnovani državni Hrvatski izdavački bibliografski zavod, HIBZ, također pod Ujevićevim vodstvom. Razrađujući dugoročnu kulturnu strategiju, Ujević je još za Banovine najavio pokretanje hrvatskoga rječnika i hrvatske bibliografije, a samu je enciklopediju radio inkluzivno, zadržavši i politički nepodobne suradnike poput upravnoga pravника Ive Krbeka, kojemu je 1943. dao tiskati i opsežan prodemokratski separat *Dioba vlasti*. Nezahvaćenost *Hrvatske enciklopedije* ratnom promidžbom, pa i očita distanciranost od vrijednosti europskoga novoga poretka, budila je u nekih nadu da bi se rad na njoj mogao nastaviti i nakon petoga sveska odnosno slova E, no poratne vlasti to nisu dopustile, kao ni opstanak HIBZ-a.

Usporedni enciklopedijski zbornik *Naša domovina*, pod uredništvom geografa Filipa Lukasa vjerojatno proizišao iz građe prikupljane za neostvarenu nacionalnu enciklopediju Matice hrvatske, ali tiskan 1943. u nakladi Glavnog ustaškog stana, imao je u tom smislu zaoštrenije prilagođen prikaz novije povijesti, ali uz obilje podataka raznih struka niti u njem, primjerice, nisu bili proskribirani ljevičarski nastrojani književnici.

Kako bilo, nakon prvih poratnih godina izrazito agitpropovskoga kulturnoga života, u nešto povoljnijim, ali ne sasvim razjašnjenim okolnostima, uredbom jugoslavenske vlade osnovan je 1950. Leksikografski zavod, i to kao jedina savezna ustanova sa sjedištem u Zagrebu. Krovni njegov utemeljitelj i prvi direktor, eruditski književnik Miroslav Krleža, inače nakon prijeratnih razilaženja ponovo blizak, a neko vrijeme i djelatan u visokim komunističkim strukturama (pristavši uz *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, iz Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske povukao se 1967), vodio ga je do smrti 1981, lavirajući između osobnih i nacionalnih težnja te promjenjivoga društvenoga i partijskoga odnosno državnoga okruženja.

Osnovan kako bi ponajprije izveo *Enciklopediju Jugoslavije* uspjelije nego Stanojević, Zavod je početkom 1970-ih završio njezino prvo izdanje, ali dovršetak drugoga, inače potanko razrađenoga prema narodima i narodnostima uvelike decentraliziranoga Ustava iz 1974, u doba kad je Zavod već postao hrvatska republička ustanova, pretekle su nepomirljive nesuglasice među republičkim i pokrajinskim

uredništvima, a naposljetku i raspad države. Poštivanje sličnih ideološko-političkih zadanosti, posebice marksističkoga pristupa društvenim, a i dijelu humanističkih znanosti, bilo je do kraja 1980-ih *condicio sine qua non* glavnine zavodskih općih izdanja, no u ostvarenom golemom strukovnom programu taj je utjecaj bio rubno uočljiv, a da u toj transmisiji nešto škripi vidjelo se već u slučaju podijeljene recepcije prvoga sveska *Hrvatskoga biografskoga leksikona* 1983. godine, kad su se ključne zamjerke odnosile na obradbu tzv. negativnih ličnosti, na nedostatno marksistički odnos spram prošlosti, a i na naslovno odbacivanje genitiva.

Inače, posebna je, a nedostatno istražena tema sudbina stručnjaka, koji su u Leksikografski zavod dolazili s teretima 1929, 1941, 1948. ili 1971. godine, i za koje je Krleža znao i javno jamčiti u poretku koji pretežno nije dopuštao autonomnu javnost, iako ni to nije bilo dovoljno da ih se oslobodi nadzora sigurnosnih služba. Najčuveniji od njih, već spomenuti polihistor Ujević, bio je štoviše glavni zavodski organizator i jedini Krležin zamjenik. Do iznenadnoga umirovljenja 1965. uspio je, među ostalim, dovršiti gotovo sveobuhvatnu, ideološki neutralnu bibliografiju članaka u južnoslavenskoj periodici do 1945 (s više od dva milijuna jedinica) te prvo izdanje multidisciplinarnog *Pomorske enciklopedije*, u osnovi pokrenute još u HIBZ-u, u sklopu kulturnoga rata za hrvatski Jadran.

Kako bilo, Leksikografski zavod nije bio jedini enciklopedijski nakladnik u socijalističkoj Jugoslaviji. Naime, za razliku od HIBZ-ova zbornika *Znanje i radost*, Zavod nije imao enciklopediju namijenjenu mladima, pa je tu »nišu« 1960-ih preuzeo *Svijet oko nas* Školske knjige. Ne računajući beogradska izdanja iz područja društvenih znanosti, koje je u Zavodu također bilo slabije pokriveno, od 1950-ih tzv. hrvatski kadrovi surađivali su i u dvama izdanjima višesveščane *Vojne enciklopedije*, pri čem je, primjerice, iza osporavana prikaza partizanskoga pokreta iz pera pukovnika Franje Tuđmana svojedobno morao stati i hrvatski partijski vrh.

Nasuprot tomu, godine 1980. lošije je prošla *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture* glavnoga urednika sveučilišnoga profesora Igora Karamana, prigodno izdanje Školske knjige koje je upravo zbog partijskih pritisaka moralo biti povučeno iz prodaje.

Zbog cjelovitosti slike, spomenuti je ovdje i nedovršeni enciklopedijski zbornik *Croatia – Land, People, Culture*, objavljen u dva sveska 1964. u tiskari Sveučilišta u Toronto, pod uredništvom profesora Franje Hijacinta Eterovića i Krste Spalatina, u kojem su uglavnom surađivali emigrantski intelektualci, uvažavajući socijalističku Jugoslaviju barem kao prolaznu danost, ali i napominjući da Hrvati čine apsolutnu većinu u dvije njezine središnje republike uzete zajedno.

Dakako, državno osamostaljenje i demokratizacija 1990-ih donijeli su hrvatskoj enciklopedici nove mogućnosti i nove izazove, o kojima zbog nedostatka vreme-

na ne možemo iscrpnije govoriti. No, u okolnostima globalizirajuće sveobuhvatne digitalizacije, popraćene ne samo odumiranjem tradicionalnoga čitateljstva – kupaca i pretplatnika – nego i zasad nepovratnim nestankom mecenatskih osobnosti, sve izraženijom nezainteresiranošću javnih medija, pa i sve skromnijim javnim financiranjem, čini se da mnoge od teškoća utemeljiteljskoga razdoblja iskrsavaju u novom ruhu, tražeći, naravno, i nova rješenja.

Kako se vidi iz prošlosti, prepuštanje slobodnom tržištu zasigurno nije jedno od tih, no i nezamjenjiva uloga države kao osnivača valja biti usklađena sa strukovnom autonomijom. Slično tomu, i za cjelinu predstavljene građe nužno je težiti optimalnim omjerima između istraživačkoga i popularizacijskoga na jednoj strani te globalnoga i nacionalnoga na drugoj.

U ostalom, u svijetu zasićenom alternativnim činjenicama i bremenitom nekim novim kulturnim ratovima stara postavka kako enciklopedika nije samo informativna, nego i formativna na vrijednosti može jedino dobiti. To će, uvjeren sam, na razne načine pokazati i ovaj skup, koji mi je iznimna čast započeti.

FILIP HAMERŠAK

Članci su dostupni pod licencijom Creative Commons: Imenovanje-Nekomercijalno (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Sadržaj smijete umnožavati, distribuirati, priopćavati javnosti i prerađivati ga, uz obvezno navođenje autorstva, te ga koristiti samo u nekomercijalne svrhe.